

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 108
(18695)

2015 чылдың
октябрь 1
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

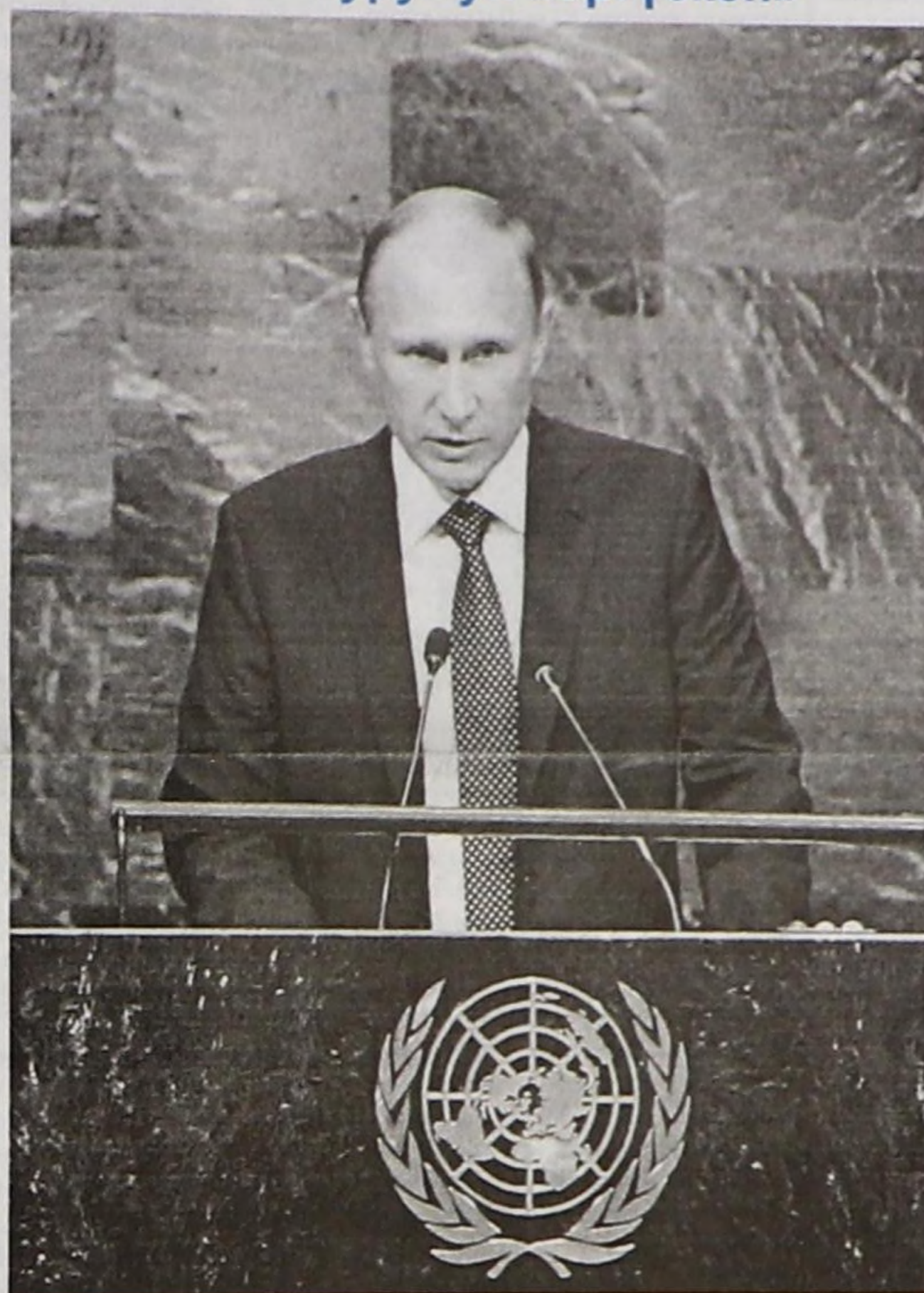
ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ: «Президент Владимир Путин КНО-га чиге, тодаргай, быжыг туружун көргүскен»

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол
Ю-Йоркка КНО-нуң Чиңгине Ассам-
блеязының 70-ги юбилейлиг сессиязының
енарлыг хуралына Россияның Президен-
ти Владимир Путинниң илеткелин ынчаар
айылбырлаан.

КНО-нуң Чиңгине Ассамблеязы - Каттышкан
Организациязының кол хурал орга-
ны база чоннар аразында тайбыңны болгаш
чылыг чок чорукту хандыраар адырда кады
сыйдажылга туружун сайгарып көрүп турар
Кремльдиң сайтызы демдеглээн.

«Чуртум дээш чоргаарланыр-дыр мен!
КНО-нуң Чиңгине Ассамблеязының хуралына
Россияның баштыңы В.В. Путин чайынналчак
мени чугаалады. Россияның адресинче
аңгашкыннар турза-даа, чиге болгаш тодар-
гай туружун, хүндүткелин болгаш харын-даа
сени ол көргүстү. Чугаалаан чүүлүнде
аңгашке өскерилгени база утка-шынарлыг
аңгаш аңгашылгага белегин илереткени
аңгаш хүндүткели оттурган» — деп, россияжи
Президенти баштыңының чугаазына хамаарыш-
ты Шолбан Кара-оол бодаалын илереткен.

Политажылдакчылар болгаш эксперттер
аңгаш өзек чүүлүн Владимир Путинниң
аңгаш тургускан деп демдеглээн. Россияның
Президенти Чоокку, Ортаакы Чөөн чүкче,
Россияже, база бүгү делегейге ИГИЛ-ден үнүп
ар тодаргай кыжаныгларны айыткан. КНО-
нуң бүгү кежигүннериниң каттышкан аңгаш-
тың хурааны дугайында резолюцияга даянып,
хүнде чаа, кол кыжаныгга удур хөдөлүр,
аңгаш күрүнөзи»-биле демисежир калбак
аңгаш дээштиг коалицияны тургузарын чүгле
аңгаш саналдаан.

ЧЫЛЫГ ЧОК БАЖЫҢНАРГА ЧУРТТААРЫН САНАЛДААН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-
оол Москвага аңгаш-аңгаш сургак-
чылаашкындык понедельникте келген
дараан, бирги оралакчызы Владимир
Фалалеев, оралакчызы, тудуг сайыды
Александр Свинцов, чылыг болгаш
энергетика сайыды Роман Кажин-оол,
Кызыл хоорайның мэри Владислав
Ховалыг оларны бодунче кыйгырткан.

Тываның чамдык чурттакчы-
лыг черлеринде, Кызыл хоорайның
элээн каш микрорайоннарында чылыг
хандырылганы аңгаш даа чогу-биле са-
гындырыгны кылган. «Чылыдылга сезону
эгелээн, кайы чурттакчылыг черлерде ам-
даа чылыг хандырылганы чогул, ону то-
дарадыксап тур мен. Хөмүр сөөртүлгези
кандыгыл? Муниципалдыг тургузулгар
айы-биле байдал кандыгыл?» — деп,
республиканың Баштыңы айтырган.

Чазак Даргазының бирги оралакчызы
Владимир Фалалеев биле чылыг болгаш
энергетика сайыды Роман Кажин-оол Кы-
зылда чылыгны сентябрь ортан үезинде-
ле берипкенин, а өске чурттакчылыг
черлерге хамаарыштыр алырга, регионда
шупту котельнаялар аңгаш аңгаш беле-
ни, ынчалза-даа чаңчыл езугаар чылыг-
ны бо неделяда, октябрь 1-5 хүннеринде
бээр планнаттынган деп харыылаан.

Регионнуң удуртукчузу оң-биле чөп-
шээрешпээн болгаш агаар соой бергенде
чылыг эвес бажыңнарда чурттакчыларны
чурттадып турары дээш, харысалгалыг
кижилерни буруудаткан. Шолбан Кара-оол
чылыг чок бажыңнардыг чурттакчылыг чер-
лерде чеже кижиги грипптен аарып турарын
билир бе дээрзин база айтырган. Кым-даа
аңгаш харыылап шыдааан.

Чылыг болгаш энергетика сайыды
Роман Кажин-оол тайылбырлаарын орал-
дашкан: «Чыл санында, чижээлээрге, Ак-
Довурак хоорайның чагыргазы октябрьның
баштайгы хүннеринде одалга сезону
эгелээриниң дугайында доктаалды хүлээп
алыр. Ынчан котелду одап эгелээр».

«Чүнү чугаалап турарыңар ол? — дээш,
Шолбан Кара-оол сайытты үзе кирген. —
Бодуңар бодап көрүңер. Дүнелерде хар
чаап турар, казыыр соокта ол бажыңнарда
чурттаарын шенеп көрүңер. Ак-Довуракта
хөй квартиралыг бажыңнарда амдыгаа
чедир чылыг чок!»

Кызыл хоорайның мэри Владислав
Ховалыгга база ындыг айтырыгларны
салгаш, найысылалда чылыг кирбээн
бажыңнар-биле боду аңгаш аңгаш не-
гээн. «Менде хамаатыларның билди-
ришкенин даа, социал четкилер
дамчыштыр келген хомудалдар-даа бар.
Бүдүн-бүдүн бажыңнарда хомудалдар
кирген. Менде шупту адресстерни алгаш,
айтырыгны шийттирлеңер» — деп, Шол-
бан Кара-оол айтырган.

Чазак кежигүннери болгаш муниципалдыг тургузулгарның удуртукчулары
кижилерниң айтырыгларынче кичээнге-
ни салып, медээлерни олардан алыры
чугула дээрзин республиканың Баштыңы
демдеглээн.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

СИЛЕРГЕ МӨГЕЙДИВИС!

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол улуг салгалдың
элээринге Делегейниң улуг назылыг кижилер хүнү-
ге байыр чедирген. Ооң байыр чедиришкенинде
ындыг одуруглар бар:

— Тываның хүндүлүг хоочуннары болгаш пенсио-
нери! Делегейниң улуг назылыг кижилер хүнү-биле
актиң ханызындан чедирип турар байырымны хүлээп
өрүңер! Октябрь 1-де демдеглеп турар байырлалывыс
салгалдарның салгалының, үелерниң харылзаазының
дээ-дир, олар чокта кижиги төрелгетениң бодараары
те. Бо хүнде боттарының эрес-дидим болгаш аңгаш-
тың чоруу-биле бистиң чуртувустуң, республикавыстың,
аңгаш хоорайларывысты болгаш суурларывысты сайзыра-
тып хөгжүткен кижилерни алдаржыдып турар бис. Төөгүнүң
а хөй болуушкуннарының херечилери силер, берге-
ни болгаш шылгалдаларны бүгү чурт-биле кады эртип,
аңгаштарыңарның күжүңерни бистиң Төрзүн чуртувустуң
аңгаш төрзүн республикавыстың чечектелишкенинге
үрдүңер.

Өгүн-даа амыдыралдың хажызынга артарын күзевейн
ар силер. Силерниң дыка хөйүңер аңгаш, хөй-ниити
организацияларның аңгаш-чорудулгазынга, аныктарның
аңгаш кижизидилгезинге идепкейлиг кижип, чогаа-
ды аңгаш-ишти кылып турар. Силерниң улуг үүле-

херектериңер дээш силерниң мурнуңарга өрелиг бис.
Өөрүп четтиришкениң онзагай сөстөрүн Ада-чурттуң
Улуг дайынының хоочуннарынга болгаш киржикчилерин-
ге чугаалаар апаар. Силерниң үлүүңерге улуг шылгалда
онаашкан. Силер Төрзүн чурт дээш демисежип, Тиелелгени
чедип алыры-биле тылга аңгаш, улус аңгаш-аңгаш катат
тургузуп келдиңер.

Улуг назылыг кижилерге кичээнгейлиг хамаарылга,
оларны моральдыг-даа, материалдыг-даа бүгү тала-биле
деткири, хоочуннарының амыдыралының шынарын экижи-
дери — республиканың Чазаның аңгаш-чорудулгазында
мурнады шийттирлээр айтырыг. Улуг назылыг кижилерге со-
циал дуза чыл санында күштөлип, социал хандырылга албан
черлериниң материал-техниктиг баазазы быжыгып турар.

Хүндүлүг хоочуннар! Силер биске мерген угаанның,
кайгамчык билиглерниң болгаш амыдыралчы дуржулганың
үндезини болуп артар силер. Силерге чоргаарланып турар
бис. Бистиң аравыста чорууруңар дээш силерге четтирди-
вис! Силерге быжыг кадыкшылды, сагыш-сеткилдин оожур-
галын, эки сеткил-хөөннү, аас-кежин, чаагай чүүлдерни
болгаш узун назынны күзедивис. Силерниң өг-бүлелерге
өөрүшкү-байырлал үзүк-соксаал чок болзун, чоок болгаш
төрөл кижилериңерниң ынакшылы болгаш кичээнгейи си-
лерни кезээде чылдып чорзун!

Байыр чедиришкени

Хүндүлүг хоочуннар!

Улуг назылыг кижилер хүнүндө силерге кижиниң мерген угаанынын, чаагай сеткилдин байырлалы-биле байыр чедирерин чөпшээрер, силерниң күш-ажылыңар болгаш шыдамык чорууңар, Россияга болгаш Тывага шынчы чорууңар дээш мээң чүректин ханызындан сөглээним өөрүп четтиришкениң сөстөрүн хүлээп ап көрүңер.

Республикага эрткен төөгүлүг болуушкуннарның дигер херечилери болгаш киржикчилери силер болдуңар. Дыка хөй өндүр улуг ажил-херектерни бүдүрдүңер: ССРЭ-ниң акы-дуңма чоннарының өг-бүлезинге эки тура-биле каттыжып киргениниң соонда аныяк, совет Тыва Республиканың бүгү талалыг сайзыралы болгаш тургустунары дээш, эрес-шудургу күш-ажыл, келир үениң өзүп орар салгалы дээш сагыш салышкын силерге онаашкан. Силер чоннуң болгаш күш-ажылдың чаңчылдарының кадагалакчызы, патриотизмниң, могаг билбес шыдамык чоруктуң, бүзүрелдин болгаш силерге идегээн ажил-херекке шынчы болурунун үлегерин көргүзүп чор силер.

Тываның хөгжүлдээнин амгы үедеги байдалдары республиканың аныяк салгалы силерниң амыдыралчы мерген угааныңарны болгаш билиглериңерни манап турар. Боттарыңарның арга-дуржулганыңарны харам чокка биске дамчыдып, санал-оналыңарны кирип турар силер. Республикага олар аажок чугула. Республиканың хөй-ниити амыдыралыңа могаг чок кирип, амыдыралчы идепкейлиг турушту ээлеп турар он-он хоочуннарны чоргаарал-биле адап болур бис. Оларның аразында күш-ажылдың хоочуннары Григорий Чоодуевич Ширшин, Чимит-Доржу Байырович Ондар, Анай Балчыровна болгаш Валерий Ховалыгович Кара-оолдар, Сагаан-оол Кызыл-оолович Долгар, Алдын-кыс Чамзырыновна Комбу, Петр Александрович Морозов болгаш өскелер-даа бар.

Амгы салгал силер дээш база сагыш салып турар. Улуг салгалдың кижилериниң социал камгалалының болгаш деткимчезиниң айтырыгларынче онза кичээңгей Тывада салдынып турар. Бистиң сорулгавыс — Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга төлөптүг амыдыралды болгаш хөй чыл чурттаарыңа байдалдарны тургузары болур.

Силерге быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, хөй чыл чурттаарын күзедим. Силерге ынак болгаш сагыш човангыр ажи-төлүңер, эш-өөрүңер силерни кажан-даа кагбазын.

Хүндүткел-биле,

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү Мерген ООРЖАК.

...

Бистиң эргим хоочуннарывыс!

Бөгүн, бүгү делегей ышкаш, Россия база Делегейниң улуг назылыг кижилер хүнүн демдегледип турар, ол дээрже Тываның болгаш Улуг Россияның чаагай чоруу дээш, силерниң тургузукчу күш-ажылыңар дээш өөрүп четтиришкениң сөстөрүн илередир база бир кайгамчык барымдаа болур.

Бо чырыткылыг байырлал-биле силерге республиканың депутаттарының өмүнээзинден байыр чедирерин чөпшээрер көрүңер!

Силерниң дайынчы болгаш күш-ажылчы тирилелгелериңер дээш уругларыңар болгаш уйнуктарыңар чоргаарланып турар бис. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында чуртту болгаш бүгү делегейни фашист хамчыктан камгалаан, Улуг Тирилелге дээш чүнү-даа харамнанмай, ооң соондагы чылдарда үрөп тонаттынган хоорайларны катап тургузуп, чаа хоорайларны тудуп, бисти шынчы болгаш Төрзүн чуртунга бердинген хамаатылар кылдыр кижизидип келген силер. Бистиң күрүнөвистиң амгы үедеги улуг күчү-күжүнүң таваан силер салдыңар.

Силерниң кайыңар-даа, каяа-даа ажилдап тургаш, бистиң Ада-чуртувустуң социал-экономикаг сайзыралыңа бодуңарның улуг салышкыннарыңарны кириген, өзүп орар салгалга төлөптүг амыдыралды тургузар дээш бүгү чүүлдерни кылган силер деп бүзүрел-биле чугаалап болур.

Бөгүн-даа силер биске херек болуп, республиканың хөй-ниити амыдыралыңа идепкейлиг кирип тур силер, силерниң мерген угааның арга-сүмөңер республиканың бурунгаар хөгжүүрүңе деткимче болуп турар. Ол дээш силерниң мурнуңарга мөгөйп тур бис.

Кайгамчык бо хүнде силерге сибирьжи быжыг кадыкшылды болгаш хөй чылдарда чурттаарын, аас-кежиин база силерге болгаш силерниң чоок кижилериңерге чаагай чүүлдерни күзедим! Байырлал-биле, эргим хоочуннар!

Хүндүткел-биле,

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы К. ДАВАА.

КАЙЫ ХИРЕ КҮШ ҮНДҮРГЕНИЛ, ОЛ ХИРЕНИ АЛГАН

Таңды кожуун чагыргазының даргазының 2015 чылдың февраль 25-те «Таңды кожуунга өг-бүлени күш-ажылга хаара тударының аргазы — огород өстүрериниң дугайында» №131 докталаалын күүседире-биле социал байдалының аайы-биле деткимче негеттинип турар өг-бүлелерге ногаалар болгаш картофель үрезинин чазын, тарылга үезинде, үлээн турган.

ДУШТЕКИ ЧЕМ БОЛГАШ ТӨПТҮҢ ЧОРГААРАЛЫ

Таңды кожуунуң Бай-Хаакта Иечаш болгаш уругларга хоргаадал төвү социал байдалы нарын азы деткимче негеттинип турар 32 өг-бүлеге картофель үрезиннерин үлээн турган.

М.Б.Шавы, Ч.К.Оюн, Ч.К.Оюн, А.А.Вьюшкина.

Төптүң даргазы Марина Сарыг-ооловна Оюн:

— Картофель үрезинин үлөп бээринден аңгыда, кожуун чагыргазы тарылга үезинде кывар-чаар материалдар хереглеттине бээрин баш удур өөренип көрүп, тарылга өй-шаанда болгаш долузу-биле эртеринге дузалаан. Чон картофель тарып, довураан чымчадыр болгаш дүжүт ажаап алыр талазы-биле ажилдарга, улуг өөрүп четтиргенин илеретпишаан, кирип турду. Дүжүт бо чылын черле ниитизи-биле шоолуг эвес болган-даа болза, манап турган дүжүдүнүң 60 хуузун ажаап алган — деп чугаалады.

Бо төпке дүштеки чем үезинде четтивис. Стол кырында боттарының огородундан картофель, капуста-биле кылган чемнер болгаш Чагытайның балыктары. Чүгле балык, дус биле үс боттарының эвес боордан башка, шуптузун боттарының дузалал ажил-агыындан ажаап ап, кышка курлавыр кылдыр белеткеп ап турар. Харын-даа дараазында чылдың чайгы лагерлеринге безин четчи бээрин Марина Сарыг-ооловна демдегледди. «Чем-даа чаагай-дыр, уруглар күзелди-биле мында турарлар боор, аа?» — дээривиске:

— Кандыг-даа болза, бажыңчы, авазыңче сыңын боор, уруглар дег ада-иезинге бердинген ынакшылдыг кижилер черле чок боор! Бөгүн колдуунда оолдар бисте турарын эскерген боор силер. Ынчаар таваржы бергени ол. Ынчалза-даа оларның-биле ажилдаары сагыш ышкаш: шеригде ышкаш тура халчыр, шеригде ышкаш сула шимчээшкенин кылыр дээш, кады чугаалажырга безин аяның. Онза таварылгалар тургулаар болбайн аан, ынчалза-даа кыс уруглар-биле ажилдаары баштайгы көрүштөн чиик ышкаш, а херек кырында нарын.

Чайгы лагерге уруглар хүнээш, чиген конфетазының бирээзин, азы яблогун чивейн, шыжап аар. «Ону

чүге чивейн тур сен?» — деп айтырарымыска: «Дуңмамга аппарып бээрим ол-дур. Мен мында хүнүнүң-не чаагай чемнер чип турар шей мен. Дуңмам ындыг чемнер чивейн турар кижидир ийин. Ынчангаш мону аппарып бээрим ол-дур» — дээрже, чаптааш, кээрге шаг боор бис. Ажыы-биле чугаалаарга, төптүн лагеринге 30 уруг бижиттинген болза, херек кырында 32-35 чедир уругларны чемгерер бис. Чамдыкта эштерин-даа эдертип алгаш кээр, дуңмаларын-даа эдертип алгаш кээр. Бичии саважыгаш тудуп алган, «Чиген чемим артыын авамга азы дуңмамга аппарып бээрим ол-дур» — дээр, дыка сагыш човангыр уруглар маңаа кээр-дир ийин.

Бир бичии оол турган. Авазынга чеминиң артыын шыжап алыр. Бир

лар, согуналар бар. Дүжүт шаа эки болганын Айланмааның Марина Байыр-ооловна демдиди. Өг-бүле мал, күш тудуп болгаш, ногааларны чемишчир тургаш өстүргени салдарлыг болчугаажок.

Айланмаа чаа-ла 20 хар а аныяк кыс. Ол дааранырыңа нуургалдыг. Хепти быжып өөр алыр күзелдиг. Ооң күзелдери б удавас бодунуң даараныр черин дып алырыңа идегеп каалы.

Успенка суурдан Антонида ооловна Күжүгеттин ажаап ал дүжүт база эки дээрзин Чурттонну ажилга хаара тудар те специализи Анжела Хемер-оол демдеглээш, чедип барып хө сүмеледи. Ол ортумаа-биле чакыл согуна үрезининден 8 кг согу свекла, морковь ажаап алыр тап биле дүжүдүнүң хемчээли өскелер алып турарын чугаалады.

Чай чеже-даа кааң болган бо карак кызыл ажил-биле эки дүжүт болур дээрзин бо ийи тавар бадыткады. Эки сугаттыг болза, харын-даа эки чай болганын агро мергежилдиг хоочуннар чугаалап ду. Оларның дугайында дараазы эгед.

ХООЧУН КОКТУГ

Тамара Константиновна биле Тимофей Антонович Хундановтар Тывага 1953 чылда келгеннер. Иркутск көдээ ажил-агый институтунуң зукчузу, аныяк агроном Тимофей Антонович дээди өөрөдиге чедооскаш, хуваалда езууга Тыва Самагалтайга күш-ажылчы болу нарын эгелээ. Аныяк башкы Тимофей Антонович өөнүң ээзи-биле база-ла маңаа келгеш, ийи уругу, кайызын-даа, Самагалтайга жаанын чугаалады. Бо ийи хоочун республиканың хөгжүлдээнинге өөргөн үлүү дыка улуг дээрзин олар ажилдап чораан албан-дужаалда ол үеги көргүзүлгө бадыткап турду. Тимофей Антонович Таңды кожуун көдээ ажил-агый эргелелинге наратиктевишаан, кожуун чагыргазының даргазының оралакчызынга ажилдап турган. Хоочуннарның назы-хас сезен ашкан-даа болза, олар амы уругларын ногаа аймаа-биле хамчырып чоруурун оларның херимин иштинде огородунуң даштыкы хевир ле херечилеп турду. «Дүжүдүнөр кай хире болду?» — деп айтырарымыс Тимофей Антонович хүлүмзүрү: «Бис ийи, огулус, кызывыстың ө бүлелери, олардан үш уйнуктарымысты чемгериптер хире ажаап алдымыс» — деп кагды. Социал ажилдакчы Виктория Владимировна Оюн бо өг-бүледе быжыглаттыңа. Ол бо хоочуннарның амыдыралының аайы-биле черле анаа олурба бир-ле чүвени кылган турар, согу сеткүүлдерни чагыттырган, чаа-медээлер, болуушкуннарны номчу дыңнаарыңа ынаан демдегледди.

А Маргарита Байыр-ооловна Шавының карактап турары хоочун Анна Алексеевна Вьюшкина чө медээлер, телевизор көөрүндө сөөлгү үеде ойталап, үезин ажалче, шимчээшкенин чарыгдары кызып турар. «Шимчээшкенин база катап шимчээшкенин — кадык болурун бүзүрелдиг аргазы» — деп, Анна Алексеевна чугаалады. Ооң Тывага кажан келгенин сонугурап айтыра бээримге, өөнүң ээзинин, чуртап апарган ийи огулунуң дугайында чугаалааш, карактарының чаштар бүлдөңейи бээрже, чугааны база-дүжүт ажаалдазынче углаптымыс.

(Уланчызы 3-кү арында).

КАЙЫ ХИРЕ КҮШ ҮНДҮРГЕНИЛ, ОЛ ХИРЕНИ АЛГАН

(Түңгүзү. Эгези 2-ги арында).
Оон улуг-даа эвес хериминин
кыштын долдур ногаа болгаш че-
рлерин аймаа тарыттыг турганын
кышкылай берген сыптар херечи-
лер турду. А столда чеми-биле
кышкы азы-бүрү вареньелер,
кышкы аразында честек-кат
вареньезин боду чыып алган.
Оон улуг оглу безин алдан ийи
кышкы, а кырган эне ам-даа боду
кышкы, огородун тарып, амыды-
п олтурар.

— Анна Алексеевна дыка
кышкы-сигил. Үргүлчү чугайлат-
кан, арылган турар. Доо-
лук четтикпээнде, дузалажы
кышкы-даа мен, а чамдыкта
кышкы кыйгыра-даа бээр. Хөмүр
кавас, чүглө ыяш одаар. Үш
кышкы турган. Ам чүглө улуу
кышкы. Ол ам Красноярскиден
келген, авазының дүжүдүн
кышкып, аар-саар ажилдарын
кышкып берип келгени бо — деп,
Анна Байыр-ооловна бодунун
кышкылап турар кижизинин ду-
жында чугаалады.

Дараазында маадырым —
кышкылар клувунун идепкейжи-
ми Михаил Андреевич Бабанин.
«Кышкы коктуг» деп тыва улус
кышкылар болгай. Михаил Анд-
реевич — агроном мергежилдиг.
Михаил Андреевичинин та-
шкы шөлүнүн хемчээли... 2-ле
кышкы метр! Оон 100
кышкы картошка, 10 хууң поми-
до, 10 кабачок, 10 тыквa, 60 кг
кышкы болгаш согуна, чеснок
кышкы алган.

— Менде онза хемчээлдиг
кышкы бар — дээш, холун хере

тудуп айтырга, ол чижеглей каш
кил болурун айтырды. — Орта
билбес мен. 38-40 кг черле болур
— деп, ол чугаалады.

Мен ону номчукчуларга көр-
гүспейн турарым дээш, буруум
миннийн. Чурук тырттырар ап-
парат чок чорааным кончуг-
ла болду. Арткан чуруктарны
таварышканым-на кижилернин
телефоннарынга тырттырып
бээрин дилеп ап турдум.

ТҮҢНЭЛ СӨС

Таңды кожуунун хөргүнү
кара, чону орус чон-биле сырый
холбаалыг чурттап чоруур бол-
гаш, ногаа ажаар талазы-биле
мергежий бергенин онзалап дем-
деглекседим. Өске кожууннарда
ындыг эвес деп чугаалавайн
тур мен. Ынчалза-даа черле бо
хире кааң чай болган-даа болза,
ук доктаалды күүседир дээш
ажылдааны көскү, түңнелдери
хомуданчыг эвес-тир.

Таңды кожуунун хоочуннары
«Энерелдиг ужуражылгалар»
деп хемчеглерни доктаамал эрт-
тирип, хоочуннар клувунун ча-
нында янзы-бүрү бөлгүмнерин
эртип турарын Михаил Андрее-
вич тын албайн чугаалады.

— «Сударушки» ансамб-
линде танцы бөлгүмүнде кир-
жип турар мен. Ол ансамбль
бо чылын 30 харлаан. Ону
Стамбовскийлернин өг-бүлөзи
үндезилеп тургускан. Аңаа эге-
зинден тура-ла киржип кел-
ген хоочуннар: Е.Абросимова,
Е.Тембер, В.Турченко, С.Афа-
насьева, Н.Пономарева, В.Чу-
пахин, С.Николаев олар ам-

даа идепкейлиг киржип турар
хевээр. Бистин хоочуннарның
бот-тывынгар уран чүүл көрүл-
дезинге эки түңнелдиг болган.
Республика көрүлдезинге 3
дугаар черни алгаш, 100 муң
рубль болгаш автомашина-биле
шаңнаткан бис.

Хоочуннарда бажыңга че-
дип тургаш, социал дуза чедирер
килдистин эргелекчизи Чечена
Кызыл-ооловна Оюн оон хай-
гааралында 40 хоочун кирип
турарын болгаш социал ажил-
дакчылар оларга ачы-дузаларны
чедирип турарын херек кырында
бажыңнарынга чедирип тургаш,
көргүстү.

Ниитизи-биле Таңды кожуун-
да — 734 инвалид, 544 — күш-
ажылдың хоочуннары, 13 —
тылдың ажилдакчылары, 1
— Ада-чурттуң Улуг дайынының
киржикчизи, Ада-чурттуң Улуг
дайынының киржикчилеринин
өөнүң ишти болур 8 хамаатылар
барын Таңды кожуунун күш-
ажыл болгаш социал политика
эргелелинин кол специализи
Артыш Демир-оолович Салчак
чугаалады.

Бо үстүнде адаттыг болган
черлери чурттапчы чонга социал
ачы-дуза чедирер талазы-биле
сырый харылзаалыг ажилдап
турарын бо материал бадыткап
тур боор. Мен ажил-ишчи таң-
дыжыларга кышты хүр ажарын
күзеп, келир чыл бо чылдындан
эки болурун, оон соонда чыл
оон эки көргүзүлгелер болурун
күзеп артым.

Дарый АВДЫДА.

Прокуратурадан медээлер

АЛБАН-ДУЖААЛЫН СООРА АЖЫГЛААН

Суму чагыргазының бух-
галтеринден чартык мил-
ион ажыг рубльди тырттар
тайында шиитпирни про-
куратура суд дамчыштыр
дып алган.

Сайлыг суму чагыргазының
бухгалтери Буян-Кежик Шинин
эрзи бодунун албан-дужаа-
н соора ажыглап тургаш
ажыг акшазын оорлаанының
тайында кеземче херээн бо-
лудын август 19-та Чеди-Хөл-
үн район суду сайгарган.

Херектин ужуру мындыг: 1
категорияның специализи —
айлыг суму чагыргазының

бухгалтери Буян-Кежик Шинин
2012 чылдың январь 1-ден
2014 чылдың апрель 18-ке че-
дир 568 муң 575 рубльди оор-
лаан. Ол электронуг төлевир
документилеринге меге ме-
дээлер кириеринин аргазы-
биле бодунун адынга ажил
төлевирин, шөлээ акшазын
болгаш ажилдаар аргазын
түр чидиргенинин пособиен
көрдүнгенинден улуг хемчээлге
шилчидип, банкыда бодунун
өрезин оон-биле төлөп тургаш,
568 муң 575 рубльди оорлап, тус
чер бюджетинге улуг хемчээл-
диг когаралды чедирген.

Суд чиигедир барымдаалар-
ны база өөренип көргөн. Ону 2
чылга хосталгазын казып шиит-
кеш, ол хуусааны РФ-тин КК-нин
73 чүүлүн барымдаалааш, ийи
чыл хуусаалыг шенелде деп
санаарын доктааткан.

Шининден 568 муң 575 рубль-
ди муниципалдыг тургузугга
эгидер кылдыр тырттарың
дугайында негелде билдириш-
кинни район прокурору судче
кирген, ону суд хандырган.

Ольга ДЕМАГИНА,
Тыва Республиканың
прокуратуразының килдис
прокурору.

ХООЙЛУЖУДУЛГА ХАЖЫДЫШКЫНЫН ИЛЕРЕТКЕН

Күрүнениң хамааты алба-
ның дугайында хоойлужу-
лганы хажыдып турарын
прокуратура илереткен.

Тыва Республиканың проку-
ратуразы Тыва Республиканың
адышкын адырынга ке-
рээ системаны башкаарының
талазы-биле яамыда күрүнениң
хамааты албанының, коррупция-
дуз демиселдин талазы-биле
хоойлужулганы болдурбас
улдерни болгаш кызыгаар-
лашкыннарны сагырының
талазы-биле хүлээлгелерин
үседип турарының дугайында
хоойлужулганың күүсөлдөзүн
билдирген.

Хыналдадан илерээни, Тыва
Республиканың Садып алыш-
кын адырынга керээ системаны
башкаарының талазы-биле
яамызы «Коррупцияга удур де-
мисел дугайында» Федералдыг
хоойлуда көрдүнгөн коррупция-
ны болдурбазының болгаш
аңаа удур демисежиринин та-
лазы-биле хемчеглерни ажил-
дап кылырынче болгаш хүлээп
алырынче чогуур кичээлгей-
ни салбайн турар дээрзин то-
дараткан. Ол ышкыш яамы-
да күрүне албан-хаакчытары
боттарының орулгаларының
дугайында, өнчү-хөреңгизинин
болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг

хүлээлгелеринин дугайында ме-
дээлерни кирибээниң, оларны
яамының албан-езузуң сай-
тызынга парлавайн турарының
фактылары бар дээрзин база
илереткен.

Ол хыналданың түңнелин
езугаар Тыва Республиканың
прокурору садып алышкын
адырынга керээ системаны
башкаарының талазы-биле
сайтыче илереттинген хажы-
дышкыннарны чайладырының
дугайында негелдени кириген.

Игорь МАСЛОВ,
Тыва Республиканың про-
куратуразының килдис
прокурору.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле
шаңнаарының дугайында

Культура болгаш уран чүүлүн
сайзыралыга үлүг-хуузу болгаш хөй
чылдарда кызымаккай ажылы дээш
шаңнаары болза:

III чаданың «Буян-Бадырғы»
ордени-биле

Айлана Леонидовна ЧАДАМБА-
НЫ — «Кызыл хоорайның Культура
төвү» муниципалдыг бюджет албан
черинин Бичи көрүкчү театрының
режиссер-тургузукчу.

Эртем болгаш өөредилге ады-
рынга ачы-хавыязы болгаш хөй
чылдарда кызымаккай ажылы дээш
«Тыва Республиканың алдарлыг
эртем ажилдакчызы» хүндүлүг атты
тыпсыры болза:

Валентина Николаевна ЖУ-
ЛАНОВАГА — «Тываның күрүне
университеди» дээди профессионал
эртемниң Федералдыг күрүнениң бюд-
жет өөредилге албан черинин көдээ
ажыл-агый факультетинин деканы,
диалогия эртемнеринин доктору.

Көдээ ажил-агый адырынга ачы-
хавыязы болгаш хөй чылдарда
кызымаккай ажылы дээш «Тыва
Республиканың көдээ ажил-
агыйның алдарлыг ажилдакчызы»
хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Чечен Хурен-Дашовна ОЮННУ
— Чеди-Хөл кожуунун Чал-Кежиг
сумузуң тараачы (фермер) ажил-
агыйның баштыңы.

Культура болгаш уран чүүл ады-
рынга хөй чылдарда кызымаккай
ажылы дээш «Тыва Республиканың
культураның алдарлыг ажилдакчы-
зы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Валентина Мээр-ооловна
МОНГУШКА — «Кызыл хоорайның
культура төвү» муниципалдыг бюджет
албан черинин Хөй-ниити хемчеглер
төвүнүн директору.

Тудуг адырынга хөй чылдарда
кызымаккай ажылы дээш «Тыва
Республиканың алдарлыг ажилдак-
чызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Елена Ивановна АГАПОВАГА
— «Капитал тудуг эргелели» Тыва
Республиканың күрүнениң бюджет
албан черинин бүдүрүлгө-техниктиг
килдизинин начальниги.

Күш-ажылга чедишкенинни бол-
гаш хөй чылдарда кызымаккай ажылы
дээш «Тыва Республиканың алдарлыг
ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсы-
ры болза:

Татьяна Бухгалдиновна БУ-
ЛАНОВАГА — «Бүрениң психонев-
рологтук интернат-башыңы» Тыва
Республиканың күрүнениң бюджет
албан черинин бухгалтери.

Кадык камгалал адырынга хөй
чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш
шаңнаары болза:

Тыва Республиканың Баш-
тыңының Хүндүлел бижии-биле

Светлана Чимит-ооловна ООР-
ЖАКТЫ — «Бай-Тайганың төп кожуун
эмнелгези» Тыва Республиканың
күрүнениң бюджет кадык камгалал
албан черинин фтизиатр эмчизи;

Анна Байындаковна САТТЫ —
Бай-Тайганың төп кожуун эмнелгези»
Тыва Республиканың күрүнениң бюд-
жет кадык камгалал албан черинин
халдавырлыг аарыглар салбырының
палатаның эмчи сестразы;

Чечек Хертековна СУГЕ-МАА-
ДЫРНЫ — Бай-Тайганың төп кожуун
эмнелгези» Тыва Республиканың

күрүнениң бюджет кадык камгалал
албан черинин кол эмчи сестразы.

Үре-түңнелдиг кады ажилдажылга
болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг
ажылы дээш шаңнаары болза:

Тыва Республиканың Баш-
тыңының Хүндүлел бижии-биле

Владимир Александрович
КРАСНОВТУ — Россия Федерация-
зының Кадык камгалал яамызының
«Новосибирскинин туберкулез тала-
зы-биле эртем-шинчилел институ-
ду» Федералдыг күрүнениң бюджет
албан черинин директору, медицина
эртемнеринин доктору.

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажы-
лы дээш шаңнаары болза:

Тыва Республиканың Баш-
тыңының Хүндүлел бижии-биле

Людмила Ивановна ЕФАНОВА-
НЫ — «Капитал тудуг эргелели» Тыва
Республиканың күрүнениң бюджет ал-
бан черинин бухгалтер учеду болгаш
отчеттуунун талазы-биле килдистин
кол специализи;

Анастасия Салчаковна КЛОЯН-
НЫ — «Бүрениң психоневролог-
тук интернат-башыңы» Тыва Рес-
публиканың күрүнениң бюджет албан
черинин социал-күш-ажыл талазы-
биле экижидилге салбырының эрге-
лекчизи;

Айланмаа Алексеевна ЛОП-
САНЫ — «Бүрениң психонев-
рологтук интернат-башыңы» Тыва
Республиканың күрүнениң бюджет
албан черинин санитарказы;

Галина Ивановна МАРКОВАНЫ
— «Тываның күрүне университеди»
дээди профессионал өөредилгениң
Федералдыг күрүнениң бюджет
өөредилге албан черинин «Бухгал-
тер учеду, анализ болгаш аудит»
кафедразының улуг башкызы;

Сергей Санчапович САТТЫ —
«Тывасельхозтехника» кызыгаарлат-
тыгган харысалгалыг нитилелдин
чингине директорунун бирги оралак-
чызы;

Вячеслав Кыргысович СЕВЕК-
ТИ — «Тываның күрүне университеди»
дээди профессионал өөредилгениң
Федералдыг күрүнениң бюджет
өөредилге албан черинин экономика
факультетинин деканы;

Светлана Салчаковна ТОРЕН-
ОЛДУ — «Бай-Тайганың төп кожуун
эмнелгези» Тыва Республиканың
күрүнениң бюджет кадык камгалал
албан черинин склад эргелекчизи;

Людмила Георгиевна ФРОЛО-
ВАНЫ — «Капитал тудуг эргелели»
Тыва Республиканың күрүнениң
бюджет албан черинин төлөвилел до-
кументилерин белеткээр талазы-биле
килдистин кол специализи;

Салимаа Сергеевна ХОВАЛЫГ-
НЫ — «Тываның күрүне университеди»
дээди профессионал өөредилгениң
Федералдыг күрүнениң бюджет
өөредилге албан черинин кадрлар
мергежилин бедидер болгаш эде
белеткээр институтунун директору;

Светлана Ивановна ЧЕРЕПА-
НОВАНЫ — «Туранның арга-ыяш
ажыл-агыйы» Тыва Республиканың
күрүнениң казна албан черинин кол
бухгалтери.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2015 чылдың сентябрь 8
№ 155

Россияның болгаш Тываның демнежилгезинин
100 чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеп
тургустунганының 100 чылынга алдар кылдыр Тыва
Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле
Ф.Ф. Злочевскийни шаңнаарының дугайында

Республиканың сайзыралы-
га ачы-хавыязы болгаш хөй чыл-
дарда ак сеткилдиг ажылы дээш
Россияның болгаш Тываның
демнежилгезинин 100 чылынга
база Кызыл хоорайның үндезилеп
тургустунганының 100 чылынга ал-
дар кылдыр Тыва Республиканың
юбилейлиг тураскаал медалы-биле
Россияның Армияга, авиацияга бол-

гаш флотка эки тура-биле деткимче
көргүзөр нитилелдин Тыва Респу-
бликада регион салбырының кежигүнү
Федор Феликсович ЗЛОЧЕВСКИЙ-
НИ шаңнаар.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2015 чылдың сентябрь 10
№ 164

ЭКИ ТУРАЧЫ БАЛЧЫР САЛЧАК

Май 9. Бүгү Россияның эң-не улуг өөрүшкү болгаш муңгарал биле холбашкан хүнү. Чыл санында-ла ону «Ада-чуртувусту кончуг немец-фашистерден хостап алганындан бээр ынча чыл болду» деп бодавышаан, аңаа дайын шөлүнгө тыва эки турачыларывыстың болгаш бүгү Россияның эрес-дидим оолдар, кыстарының чуртунуң хостуг-шөлзөн чуртталгазы дээш кызыл ханын төп, демисежит турганы биске уттундурбас. Ылаңгыя Балчырларның өг-бүлезинге ол үш дакпыр улуг байырлал. Ол дээрге, бир талазында, Ада-чурттуң Улуг дайынының тиилелгеи, ийиде, Балчыр Делгеревич Салчактың фронтучу чорааны; үште, төрүттүнген хүнү май 9-та болганы шуут кайгамчыктыг.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Балчыр Делгеревич Салчактың мындыг коргунчуг, кажан-даа уттундурбас төөгүге киришкенинге чону чоргаарланып чоруур.

Балчыр Делгеревич Салчак 1922 чылдың май 9-та Бай-Тайга кожуунунуң Шуй сумузуңуң Бавыдай деп черинге төрүттүнген. Ооң адазын Салчак Делгер дээр, а авазын Бичии-Уруг дээр. Авазы, ачазы оглу Балчырны топтуг, угааныг кылдыр чагы-сөзү-биле сургап, кижизидип өстүргеннер. Оларның өг-бүлезинге беш кижичи чораан. Авазы, ачазы, боду база ооң дуңмалары Доржу, Хирлиг. Дуңмаларына эш бооп, ачазына дузалакчы бооп, авазына азыракчы бооп, өскөн-төзүннери ногаан эзимнерлиг, бедик-бедик кашпалдарлыг, кайгамчыктыг Кара-Шуйлар, Барлык болгаш Шуй хемнер, Манчүрек, Чаңгыс-Терек, Бавыдай сыннары ол-ла черлерге тараа тарып, малмаганын кадарып өскөн.

1941 чылдың июнь 22-де фашисттер Германия чарлал-чаргы чокка, бүдүү оор езу-биле СССР-же халдап кирген. Ынчан ол дугайында дыңнадырлар бистиң Тыва Арат Республикага база улуг кажыыдал-биле кээп турган. Ол дыңнадырларны тыва чонувус митингилер болгаш чон хуралдарындан биллип ап, дыңнап тургаш, СССР-ниң чонун кээргеп, фашисттер Германияның немецтериниң каржы сеткилин буруу шаап, улуг муңгарал-биле хүлээп ап, килеңнеп турганнар. Бо кончуг берге үеде тыва чонувус аңаа олуруп шыдавайн, СССР-ге бичии-даа бол, үлүг-хуузу кирип, дузалажыр деп шийтпирлээн. Ол үеде Тывавыстың эрес-дидим оолдар, кыстары боттарының эки туразы-биле Ада-чурттуң Улуг дайынында айттанып турганнар. Ынчан Балчыр шериг назыны четкен болгаш Араттың Революстуг Шеринге аъттыг шеригге албан-хүлээлгезин эрттирип турган. Ол кызымак-кай өөредилгези-биле дораан сержант апарган.

206 тыва эки турачыларның аразында дайынче чорудары-биле ол мындыг билдириш-кинни кириген: «ТАР-ның Шериг

херээниң ямызының сайы-дынга Салчак Балчырдан. Бо рапортту кириер ужурум болза, Германияның каржы фашистери Ада-чурт СССР-же халдаанын дыңнааш, сеткил-сагыжым, хорадаан угааным хайнып, ол ханыг фашистерге өлүмнүг согу-ну бээри-биле ТАР-ның шериг чорудар даңзызынга мени база кириерин сеткил-сагыжымның ханызындан идегеп, дилеп ар-тым».

Ынчалдыр Балчыр тыва эки турачыларның даңзызынга кирген. Ол үеде Балчыр чаала 20 харлыг турган. Огун үдеп ада-иези чедип келгенер. Ону ачазы деткип, мындыг чагыг сөстөрни чугаалаан: «Сээң эрес-дидим чоруундан тыва чонунуң болгаш Совет Эвилелиниң хостуг чоруу, аас-кежиктиг чуртталгазы хамааржыр. Бодунуң коргуш чогуң-биле дайынны чылча базарында үлүг-хууңу кириштирип тургаш, дедир эеп чанып келиринге бүзүрөп тур мен, оглум». Шак бо өөредилгил сөстөр аңаа дайын шөлүнгө кайы хире ажыктыг болганын ол бодунуң оглу Алексей Балчырович Салчакка чугаалап чораан. А авазы ыглап-сыктап, ошкап-чыттап тургаш, оглу-биле байырлашкан. 1943 чылдың күзүндө ол фронтуже чорупкан.

Тываның эки турачы аъттыг эскадронуң ниити составында даңзызы-биле алырга, Балчыр Делгеревич Салчак – 24 дугаарында сержант эргелиг, бирги взводтуң ийиги салбырының командири. Ынчап кээрге, ол дайын шөлүнгө анаа дайынчы эвес, а башкарыкчызы турганы ооң эрес-дидимин, угаан-туруштуун бадыткап турар. Ол дайын шөлүнгө 14 тулчуушкунга башкарыкчылаан. Салбыр командири кижичи дайынчыларны углап-башкарар, дайынның туруш байдалын, хөделиишчинни дүрген сайгарып билер болгаш дайынчыга чогуур үезинде билдиг айтып, башкарып, эрес-маадырлыг чоруун чаңгыс эвес удаа көргүскөн. Шуйнуң эрес-дидим эзири Ровно, Сурмичи, Погорельцы, Клевань, Дубно дээш, өске-даа Украин хоорайларны, суурларны хосташкан.

Балчыр Делгеревич Салчак 1944 чылда Ада-чурттуң улуг дайынындан эрес-дидим, маадырлыг чоруу-биле каң кадык, бүдүн-бүрүн төрзөн Тыва чуртунче эеп чанып келген. Оларны Кызыл хоорайга улуг даргалар болгаш хей чон байырлыг байдалга уткуп алган. Огунуң дириг эеп чанып келгенинге ооң ада-иези аажок-ла өөрзөн.

Дайын соонда Балчыр Салчак өг-бүлө туткан. Ооң өөнүң ишти – Хирлиг Хүрең-ооловна. Олар ийи ажы-төлдүг болган. Ол Шуй сумузуңга хей чылдарда Тываның арат чон-биле демей төрзөн колхозу «Мурнакчының» экономиказын быжыглаарыга бодунуң үлүг-хуузу кирип, дайын соонда «Мурнакчы» колхозтуң хову бригадасынга учетчиктээн. Ооң соонда школаның чөм-бараан дажыыр тергелиг ады-биле

база элзэн хей чылда ажылдаан. Колхозтуң, ооң соонда ону совхоз кылдыр шилчиткенде, «Мурнакчы» совхозунга малчыннап, Шуйнуң делгем олар-белчирилг тайгаларына 10 чыл кадарчылап ажылдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген.

Балчыр биле Хирлиг ийи ажы-төлдүг: бирээзи кыс, бирээзи оол. Уруу Александра Балчыровна Салчак — дөрт ажы-төлдүг: 1994 чылда уруу Александра аар аарыга таварышкан, «кызыл-дустаан». Оглу Алексей Балчырович Салчак, өөнүң ишти Роза Багай-ооловна беш ажы-төлдүг, ийи оол, 3 кысты өстүрүп кижизиткеннер.

Оларның улуг оглу Аяс Алексеевич Салчак 1984 чылда төрүттүнген. Аяс база кырган-ачазының соон салгап, 2008 чылда Осетияга болган дайынга киришкен. Ынчан Аяс Псков областың 76 дугаарлыг агаар-десант дивизиязынга сержант эргелиг, салбыр командири бооп, керээ-биле ажылдап турган. Осетияга болган каржы-дошкун дайын дугайында телевизорга дыңнаткан. 2008 чылдың август айның төнчүзүндө Аясты дайынчы хүлээлгезин күүседире-биле Псков хоорайдан Бесланче самолет-биле октаан. Соңгу Кавказтың берге, айылдыг оруктарын машина-биле эрткен. Осетияга дайынчы эштери-биле ол хоорайның чонун дерзии террористерден камгалашкан. 2008 чылдың сентябрь 2-де Россияже эеп келген. Фронтучу Балчыр Делгеревич Салчактың оглуңуң оглу Аяс Алексеевич Салчакты Россия Федерациязының ол үеде президентизи Д.А. Медведев бедии-биле үнелеп, 2008 чылдың сентябрьда бодунуң Чарлы-биле ону «Эрес-дидим чорук дээш» деп медаль-биле шаңнаан. Хей-хей шериг оолдарның аразындан Россияже эеп келген соонда, эрес-дидим чоруу дээш үш тыва оол бо бедик шаңналга төлөптүг болган. Амгы үеде Аяс Алексеевич Салчак Тываның кызыгаар шериинде ажылдап чоруур.

Ийиги оглу Айдың ТКУ-да 3-кү курсчу, ол инженер мергезилдиг болур. Кыс уруглары Чинчи — Сибирьниң Күрүнениң телекоммуникация информатика университединиң 5-ки курсчузу, Аяна кооперация училищезин дооскан. Тээлиниң ПУ-да ажылдавышаан, университетте бот-өөредилге-биле өөренип турар. Саяна — школачы.

Алексей Балчырович биле Роза Багай-ооловна оларның уйнуктары 8 кижичи. Олар кырган-ачазының адын сыкпас, келир үеде чурттуң төлөптүг хамаатылары болуру чигзиниг чок. Фронтучу Балчыр Делгеревич Салчактың эрес-дидим чоруу «Ада-чурттуң дайыны» орденниң I чергези, Тыва Республиканың «Күш-ажыл ордени» болгаш хей-хей медальдар-биле демдеглетинген, ооң делгем херзэн каастап чораан. Ооң орденне-

рин, медальдарын Бай-Тайга кожуунуң «Өргээ» музейи шыгжаары-биле алган, амгы үеде ол музей дүшкен, ол шаңнал-мактал ис чок читкен. Болдунар болза, ол өг-бүлениң архивинге шыгжаары-биле шаңналдарны дедир эгидерин Бай-Тайга кожуун чагыргазындан Балчырның өг-бүлезиниң кежигүннери дилеп турар. Бо бүгү эрес-дидим фронтучунуң чырык тураскаалы болуп артар ужурулуг.

Шуйжулар фронтучу Балчырның чырык адын сактып, чылдың-на Май 9 уткуштур кожуун болгаш республика чергелиг маргылдааларны эрттирери чаңчыл апарган, моон мурнунда чылдарда республика чергелиг хол бөмбүүнге маргылдааларны беш удаа эрттирген.

Бо чылын Тиилелгениң 70 чыл оюн таварыштыр республика чергелиг шыдыраа маргылдаазы Шуй суурнуң Культура бажыңыга болуп эрткен. Аңаа хоочуннар, аныяктар каттай Кызылдан болгаш республиканың бүгү кожууннарындан 57 ойнакчы киришкен. Чидиг маргылдааның түңнелинде тиилекчилер илереп үнген. Хоочуннар аразында бирги черни Ак-Довурактан шыдыраачы Лопсан Данзын-оол, ийиги черни Ляндуп Кызыл-оол, үшкү болгаш дөрткү черлерни Кызылдан Монгуш Василий биле Таңдыдан Балчий-оол Владимир алганнар.

Аныяктар аразында бирги черни — Кызылдан Сандай-оол Херел, ийиги черни — Кызылдан Монгуш Артур, үшкү черни — Бай-Тайгадан Хертек Буян, дөрткү черни — Ак-Довурактан Анатолий Хомушку. Тиилекчилерге чон-ардаштан кылган медальдар, хүндүлел бижиктер, өртектиг белектер база акша шаңналдарын тывыскан. Ол маргылдааларның кол организаакчызы, фронтучунуң оглу Алексей Балчырович Салчак бодунуң төрелдерин болгаш Шуйнуң чонун эки организастап эрттирген.

Ол хей чылдарда Шуй школазынга февраль 23 база Май 9 хүннеринде өөреникчилерниң күзенчиг аалчызы болуп, оларның патриоттук, интернационалдыг кижизидилгезинге улуг үлүг-хуузу кирип чораан.

Тиилелгениң 70 чыл оюн таварыштыр Шуй суурнуң чагырга даргазы Андрей Чагырович Кара-Донгак база ооң оралакчызы Оюмаа Оолаковна Хертек олар фронтучунуң мемориалдыг тураскаал самбыразын ооң ажы-төлүнге кылдырып берген. Ону фронтучунуң чурттап чораан бажыңыга кудумчу талазынга азар. Бажыңының чанынга азып каарга, кайыын-даа келген чонга көскү болгаш маңаа фронтучу маадыр чурттап чораан деп чүве билдингир болур. Ындыг хүндүткелге Б.Д. Салчак ылап төлөптүг.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК, ТР-ниң алдарлыг башкызы.

ФРОНТУЧУ ОРУКЧУЛА

Валентин Георгиевич Ада-чурттуң Улуг дайыны Соңгу Флотка киржикчи. Ол 1944 чылда 15 харда шериг албан-хүлээл күүседире-биле айтта Фронтучу тиилелгениң ша биле Германияның гаарына уткаан. Валентин Георгиевич «Герман тиилээни дээш», «Япон тиилээни дээш», «Адам Кузнецов» деп медальдары шаңнаткан. Автоору эргелелинге ол 12 чыл

Валентин Георгиевич Тока.

гузунда ажылдааш, хүнү дыштанылгаже үнген.

Стефан Анфимович Суковатов 102 харлыг! Ол ажыг чылдар дургузунда федералдыг орук агентилегин федералдыг күрүнө алычери «М-54 «Енисей» автотранспортной машины Минусинскиниң орук-тудурулгезинге чолаачы автослесарьлап, механик-зелистеп ажылдап чораан.

Фронтучу — 1941-1945 чылдарда Германияны тиилээни дээш «Шылгараңгай күш-ажы

Стефан Анфимович Суковатов.

дээш», «Күш-ажылдың хоочуну» медальдарының болгаш санныг хүндүлел бижиктериниң юбилейлиг медальдары эдилекчизи.

Ажылынга бердинген хоочун фронтучу орукчулар «М-54 «Енисей» автомобиль орукчударына улуг үлүг-хуузу киригеннер.

Шончалай ХОВАЛЫ

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Ишкин оглу, фронтучу Кара-оол ТЮЛЮШ

Шериг херээниң башкызы эки турачы дайын кижикчилериниң чугаазын чап, оларны бо-ла чалаар турар. Боудаада Ишкин оглу, турачы Кара-оол Сунзук-Тюлюшту чаладым.

Чончуг-даа узун, шыырак «Тиилелге» совхозка ту-а ажилдап турган. Дөрт арнын, чаңгыс оолдун ача-Хей чугаа чок, топтуг-то-ны, «чыткан хой тургуспас» чоннуң чугаазында дорт аржыр кижик.

Ачангың төрөл акызы Сун-ан деп ашактың (ачамның) оолдарының бичиизидир «Аныякта — тенек, анайын-дезиг» деп чоннуң үлегер

турар. Аштап-суксап, доңуп-дожап, көрбээнивести көрдүс. Балыгланыр мурнумда, бир тулчуушкунга белеткенип тур-вуста, медээ келген. Дайзының танк-биле халдаашкыны. Кончуг чүве бисче дорт-ла кел чор.

— Эш командир! Чөпшээрер көрүңер. Ону мен баштай уткуп алың.

— Чөпшээрер тур мен. Тан-кыга удур гранаталарны... — деп, чорда бисти боолап эгел-лээн. Черге чыпшына бергеш, бичиилеп союп ор мен. Окурум эки. Октар мени ажып, оңгуда өөрлеримде частып тур. Чоок-шулап кээрге, үш гранатамны танкыже шывадаттым. Танк өрттени берди. Амыраарымны! Элээн болганда, үш кижик үнүп кээри билек, автомадым-биле тарбыдадытым. Үш танкылыг халдаашкыны ынчаар тиилээн бис. Ийи танкыны танкылар-га удур бооларлыг взвод чок кылган. Үш кижик балыгланган, ийизи чок болган. Мен чер ады, хоорай-суурлар ады билер эвес мен. Ровно, Дубно, Украина дээр сөстөрүңи дыңнаан мен.

Тулчуушкун соонда өөрүм мени:

— Ишкин оглу шыдаар. Окуруң аайлыг эвес. Каш ба-зымдан октадың? — дидилер.

— Че-че! Ынчап турбаңар. Ону кым базымнап турар. Өлүртүр дээн эвес. Мурнааны дээр дээш, шывадаткан ол-ла-дыр.

— Эр хей, Кара-оол! Эрестиг болдуң — деп, өөрлерим мени мактап, байыр чедирген.

Окуң меңээ дээлкен бил-бээн мен. Төрээн чурт дээш, башкы Сталин дээш, атакаже көдүрлүр. Эжим Баян Тюлюш мени черге чыпшыр базып ал-ган. Оон ыңай чүнү-даа билбес мен. Миннип кээримге, шериг эмнелге. Допай Чылбактың пулемеду агаарда ужуп турга-нын караам-биле көргөн мен. Чүү деп, чүү дээр, ындыг берге дайынга киришкеш, Тывавыска чанып келгенивести аас-кежик деп бодап чор мен. Бистиң взвод командири Сундуй база эеп кел-ген. Улуг-Хемниң паром аксынга бот-боттарывысты көржүп, хол тутчуп, куспактажып турганым-ны кажан-даа утпас мен. Ол

өөрүшкүнүң шактарын бо-ла дүжөй бээр чордум. Ада-ием, акыларымны, каас-чараш Ишки-нимни көөр аас-кежиктиң меңээ таварышканы чоргаарал-дыр. Тывавыстың эң бай тараалаң совхозунга тудуг ажылынга киржип, үлүг-хуумну күрүнемге кирип чордум. Ол база чор-гаарал. Опай акымның өөнүң ишти чаавамның холун тудуп, сүттүг шайын аартаан мен. Экизин чүү дээр! Чуртталга ка-жан-даа төнмөс. Мөге-шыырак, чаражыңны ала, дуңмам. Мээң, акыңның, өөнге үнүп-кирип чор. Дуңмаларыңны эки танып билип ал — деп, Кара-оол акым чугаа-зын доосту.

Амыдыралының аайы-би-ле Кара-оол Тюлюш Таңды кожуунуң Дүргенче көже бер-ген. 1974 чылда телеграмма кел-ген. Кара-оол акымны чок дээн. Төрөл хамаанчок, тыва кижик бүрүзү дузаарга, деткимчени көргүзеринге кезээде белен бо-лур. Фронтучунуң сөөгүн Кызыл-дан алгаш, аалынга эккеп каг-дым. Хөөкүйнү Дүрген суурнуң адаанда Чиңге-Дагда чеве-ге

хөөржүдүп каан бис. Кожа өглерден үш-дөрт дүүргелерни дилээш, оңгарже кирип турда, үш катап дааштаашкыны кыл-дывыс.

Оон бээр хей-ле чылдар эрткен. Ынчангы чаш уруглар ам улуг кижилер апарган. Меңээ кээп мени өөртүлөр. Хеймер уруу Венера Кара-оол — ийиги бөлүктүң инвалиди. Дуза дет-кимче дилеп, ТР-ниң Президен-тизи Ш.Ооржакка-даа кирген. Чок-ла-дыр. Ам-даа хилинчек-тенип чор бис. Ам бажың дээш оочурум 32 дугаарында. Ам ачавыстың бир ады Александр Сундукпанович Кара-оол. Ол үеде дыл домак орта билер эвес. Анаа-ла бораңнап документи-лерни кылып турган-дыр ийин. Ол херечилелди 1945 чылда кылган. Ынчангаш бистерниң документи-леривисте Алексан-дровналар апарган.

Ынчангаш дилээвис. Бо бүгүнү өөренип көргөш, бистерге дуза деткимче көргүзөр дээрзин-ге бүзүрөп артывыс.

Эрензен ТЕЖИТ.

Кызыл хоорай.

ТОДАРГАЙ БАРЫМДААЛАРДАН КИИРЗЕ...

«Шын» солуннуң док-ал номчукчузу мен. Ын-чаш кандыг-даа болууш-

арны оон билип номчуур, ишчи кижилерниң че-киннерин моон билип

кижи-дир мен. Ынчангаш мээң сагыш-сеткилим

үредип чоруур бодамда-ы парлаарын диледим.

Эзде, Улуг Тиилелгениң

лын эки, чараш эрттир-

ы. Ынчалза-даа бүгү-ле

анган ажилдарны чонга

гир кылдыр чырыдып би-

болза, дыка-ла эки болур

Чижээ, Кызылда, кожуун-

птеринде, суурларда чүү

нганыл?

Ынчыларның аттарын

жидери, тураскаалдарны

кылыры, чаартыры, чеве-

эрин эмгелээри, аттарлыг

аал самбыраларын кылып

дээш, кылыр ужурлуг

ар хей-ле болгай.

Ла бүгү ажилдарга кайы-

суму чагыргазы эң чараш кылып алганыл? Чүү деп кудумчунуң байдалы багайыл?

Бо юбилейде олар кайы хире чаарттыңан ирги? Улус ону со-нуургап турар, ынчалза-даа ону билип алыр чер чок. «Шын» солун мону чырыткан болза...

Черле ынчаш кылдыңан чүүлдерни тодаргай айтыр бол-за эки-дир. Мындыг юбилейлер эрте берген соонда, оожургай бээр болгай бис. Херек кырын-да Тиилелге чылы доозулбаан, ынчангаш ам-даа эки чүүлдерни кылып алырын бодап, «Тыва эки турачыларның ажы-төлү» хей-ниити организациязы бо бүгүнү хайгааралга алыр болза эки-дир. Эвээш-ле арткан дайын кижикчилериниң сагыш-сетки-лин тоомча чок чоруувус-биле балыглавайн көрээлиңер — олар бо бүгүнү көрүп, эки кылган ажилдарга өөрүп, четпестерин-ге муңгарап турар.

Сентябрь 1-ни тыва эки тура-чыларга тураскаадып, байырлап хүнү кылдыр чарлаан болгай. Ол хүнге уткуштур кылдын-ган буюнныг ажил-херектерниң даңзын кылза! Харын олар-ны хөйүнү кылып чорудар дээш ажилдан чорутса. Мен бодаа-рымга, «Өлүм чок полктуң» кижикчилериниң езулуг кы-лыр (чүгле парадтарга кылаш-таарындан аңгыда), боттарын эки көргүзөр ажылы бо-дур: бодунуң маадыр өгбөзи дээш кым, чүнү кылганыл? Ону солун-сеткүүлдерге чырыдар. Ынчан «Кылып каан тиилелген дээш кырган-ачамга, четтирдим!» — деп кыйгы анаа-ла чараш сөс

эвес болур ийик.

Ийиде, эрткен чылын Тыва Республиканың Баштыңы -- Чазаның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол бодунуң Айыткалынга «Россия Федера-циясында уругларга сүт кухнязы чок чаңгыс регион бис бис» — деп турганын, ындыг байдалды эдери-биле даалганы бергенин эки сактып ор мен. Сөөлгү ийи чылда Тывада сүт бүдүрери көвүдээнин, республика бодун сүт-биле 67 хуу хандырып турар болу бергенин солуннар, телеви-дение айтып турарын өөрүшкү-биле номчудум. «Уругларга чеже сүт кухнялары ажытты-нып, ажилдай берген ирги?» деп айтырым бар ийин. Кайы суурларның, кожууннарның дар-галары эрестиг ажилдаан ирги?

Үште, ооң-биле чергелеш-тир Шолбан Валерьевичиниң база бир социал ужур-уткалыг даалгазының күүселдезин чон дыка сонуургаар боор. Ол дээрге Тывага огород, ногаа тары-рын республиканың Херээжен-нер чөвүлелдерин дамчыштыр диргизери-дир. Бо дугайында «Шынга» бижип, телевизорга көргүзүп турганын чон билер.

Кызылды долгандыр кар-тофель шөлдеринге коллек-тивтер, албан черлери тарып, а суурларга огород олуртурун хөгжүдүп тургаш, боттарының өг-бүлелерин витаминниг чем-нер-биле хандырып, кадык-шылын экижидип, арагалааш-кынны чавырылдырар сорул-ганы дарга салган. Бо ажил-ды кылыры — кожуун, суму даргаларының, депутаттарның,

хурал даргаларының чону-би-ле ажилдаарының бир эптиг аргазы-дыр. Мону кылбаска чүнү кылырыл? Боттуг ажил-херек бо ышкакыл. Тус черниң эрге-чагыргазының дээштиг ажылы моон көстүр. Ажил чок чонну, ылаңгыя аныяктарны, ынаар кайы хире хаара тутканыл?

Ажы-биле чугаалаар болза, сөөлгү чылдарда көдээ суур-ларда ногаа, картофель тары-ры уттуңган. Совет үеде бо ажил эки чоруп турду. Ам рынок үезинде сыр дедир барган улус-тур бис: көдээ суурларның чону Кызылдан кээп ногаа, картошка-ны садып ап турар!

А картофель, ногаа, мал че-мин (сиген, арбай, сула, комби-корм, чарба) хей кезинде Саян артындан эккеп, улуг өртек-биле садып турар-ла болгай. Ботта-рывыс чоонган бис, хей ажил чок чонувус канчап барганыл?

Дарганың даалгазы кайы хире күүсеттинип турарыл? Кайы кожуун бо ажилды эки организастааныл? Кайы сумуда, каш кижик, өг-бүлө, коллективтер картошка, ногаа олурткаш, кайы хире дүжүт алганыл?

Дөртте, бо хүннерде мени девидедип турар база бир ай-тырыг — мал чеминиң белеткели. Малды канчап менди кыш ажы-рып алырыл?

Беште, ынак солунумну июль айда чагыдылганың өртээниң өскени-биле чагыдып ап шыда-

вайн бардым.

2014 чылдың бирги чартыын-да «Шын» солунну 432 акша 43 көпөөк-биле чагыдып алдым. А 2015 чылдың ол-ла үезинде - 720 акша 84 көпөөк апарган болду - 1,67 катап өскөн! Өзөр болза, 10-15 хире хуу өзүп болгай-ла. А бо чылдың ийиги чартыында 841 акша апарган болду. 2014 чылга деңнээрге, өртек 95 хууга, а 2015 чылдың бирги чарты-биле деңнээрге, 17 хуу өскөн-дир! Канчап ынчаар өзе бергенил?

Бүгү делегейде чурум мын-дыг-ла болгай — хамыкты мур-най почта хааржаанда дүүнүг хүннүң медээлери келген чыдар! Ынчангаш солуннарны дүне пар-лааш, даң бажында, ажил шагы эгелевээнде, тарадыр ужуру ол. Бистер эргижирей берген медээлерни номчуп, ол дээш улуг өртек төлөп турар-дыр бис. Ол чөптүг бе? «Шын» солун биле почтаның ачы-дузазы бистиң негелделеривисте дүүшпейн турары моон көскү ышкакыл.

Солун озалдап кээр-дир. Почтаже долгаарымга: «Поне-дельникте аппарып бээр бис» — диди, ол хирезинде поне-дельникте-даа, вторникте-даа солунну эккелбеди.

Солуннуң саны эвээжээн тудум, ону чедирериниң өртээ улгадып-ла, а чедирери саадап-ла турар, чүге ындыгыл?

Кара-оол ЛАПЧАА, күш-ажылдың хоочуну, «Шын» солуннуң 1953 чылдан бээр доктаамал номчукчузу. Каа-Хем суур.

РЕДАКЦИЯДАН: 2014 чылдың 7 айдан бээр почта ачы-дузазы улгатканы-биле солуннуң чагыдылганының өртээ өскөн. Бо чагаа-га хары чүүлду чогуур яамаларның болгаш албан черлериниң ажилдакчылары бээр боор дээрзинге идегеп артывыс.

БЕДИК ДЕҢНЕЛГЕ ЭРТТИРГЕН

Тывага бокс спортунун сайзыралына Юрий Алексеевич Чихачевтун кириген улуг-хуузу кончук деп билип чоруур мен. Ол 1960 чылдың күзүндө Закавказье шери округунга албан-хүлээлгезин эрттиргеш, Кызылга ажилдаары-биле чедип келген. Боду чолаачы мергежилдиг болгаш Кызылдың пассажирлер автотранспорт бүдүрүлгезинге чолаачылап кирип алган.

Юрий шеригге тургаш, бокс спортунга хандыкшып, бек арга-дуржулгалыг тренерлерни ачызында спорттун ол хевиринге шеригни Закавказье округунун чемпиону чораан. Ол ук бүдүрүлгеге чартык чыл ажилдап чоруй, АТБ-ниң клувунга бокс секциязын ажиткан.

Аныяк тренерниң хөй-ниити эгелээшкини-биле чорудуп турган секциязынга кирип алыр күзелдиглерниң саны чылдан чылче улам көвүдөп кел чыткан. Юрий Алексеевич Чихачевтун баштайгы өөреникчилери 4-5 чыл эрткенде спорттун бо хевиринге Тыва АССР-ниң чемпионнары аттарны чаалап ал эгелээшнер. Ооң бокс секциязынга белеткээн оолдары сөөлүндө барып, ССРЭ-ниң спорт мастерлери, мастерге кандидаттар, Тываның, Сибирьниң шыырак боксерларының санынче кирип эгелээшнер.

Юрий Чихачевтун ынак өөреникчилеринин аразынга Кызылдың башкы училищезинин күш-культура салбырының сургуулу Сергей Чадамба база кирип турган. Ол сөөлүндө барып бодунун деңизинге Тываның 12 дакпыр чемпиону болган. Бокс спортунга шак ыңдыг эки белеткелдиг, турум болгаш ыңча хөй чыл улаштыр республика чемпиону болган бокс талазы-биле спортчу ам дээрзинде Тывада чок.

Юрий Чихачевтун ол өөреникчизи сөөлүндө Иштики херектер шугумунга 25 чыл ажилдааш, милицияның подполковниги болуп, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Сергей Чадамба Москвага тускай белеткелди эрткеш, Тывага эң-не бир дугаарында тургустунган дүрген хөдөлүр тускай отрядтын (СОБР) командири болгаш тургузукчу болган. Ол бодунун ынак тренери Юрий Алексеевич Чихачевтун бо чылдың чазынында сөөлгү оруунче үдежил келген өөреникчилери -- эш-өөрүнүн дугайында улуг чоргаарал-биле чугаалап орду.

Бокс спортун бистиң республикага чогуур деңгелге чедир сайзырадыр ажилга Семен Дажы-Серенович Монгуштун кылып чоруткан ажилын демдеглевес аргажок. Ол бокс спортун өвүр кожуунга сайзырадып, ооң соонда кикбокс спортун чүгле Өвүрге, Тывага эвес, а харын Россияга сайзырадыр талазы-биле төлөпиг үлүг-хуузу кириген. Ооң белеткээн өөреникчилери Тываның, Россияның, Европаның чемпионнары аттарны чедип алган. А оларның тренери Семен Мон-

гушка Россия Федерациязының алдарлыг тренери деп бек аты тывыскаан.

Бокс спортунга ССРЭ-ниң спорт мастери деп бек аты тыва спортчулардан эң-не бир дугаарында Геннадий Наксыл чедип алган. Ол амгы үеде Каа-Хем кожуунун Суг-Бажында удуртур ажилда ажилдап чоруур. Эрткен вектин 80-90 чылдарында бокс спортун Тес-Хем кожуунга сайзырадыр ажилга Александр Биче-оол, Лоовай Дугур-оол, Май-оол Кушаа, Эрзинге Май-оол Монгуш, Сүт-Хөлге Суворов Монгуш, Акталга Василий Белек болгаш өскелерни-даа бо хүнде улуг чоргаарал-биле сактып, адап турар бис.

Бокс спортунун сайзыралының эге таваан Тывага салган Юрий Алексеевич Чихачевтун херээн бөгүн уламчылап турар бек мергежилдиг, бокс талазы-биле тускай дээди эртемниг башкылар, тренерлер, боксерлар көвүдээн. Оларның бирээзинге Илья Кимович Шивит-Хууракты хамаарыштырар бис. Ол Омскиниң күш-культура университетинин бокс спортунун факультетин дооскаш, Тывада бокс спортунун талазы-биле бир дугаар дээди эртемниг тренер-башкы болган. Ол — бокска Россияның спорт мастеринге кандидат. Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажилдакчызы Илья Кимович Шивит-Хуурак 30 ажыг чылдарның дургузунда бодунун ынак спортунга дыка хөй аныяк боксерларны белеткээн. Ооң өөреникчилеринин аразында Тываның, Сибирь Федералдыг округтун чемпионнары хөй. Ол — амгы үеде Тываның күрүне университетинин күш-культура кафедрасының эргелекчизи, педагогика эртемнеринин кандидаты, доцент. Эртем кандидаты атты бодунун ынак спортун — бокс талазы-биле камгалап алган.

Амгы үеде ооң ажилдап турары Тываның күрүне университетинин күш-культура кафедрасында бокс залын амгы үениң негелделеринге дүүштүр дерээш, ынаар спорттун бо хевиринге сонургалдыг, ынак оолдар, кыстарны хөйү-биле хаара туткаш, оларны бокс спортунун чажыттарына күзелди-биле

өөредип турар.

2006 чылда Илья Шивит-Хуурак Омскиниң күш-культура университетинин ректору, студентилерниң спорт эвилелиниң Сибирьде президентизи Владимир Иванович Михайловтун саналы-биле Бүгү-эвилелдин студентилерниң Сибирь салбырының спорт эвилелиниң кежигүнү болуп, Тыва Республикада удуртукчу болган. Ынчангаш ол чылдан эгелээш-ле, студентилерниң Сибирь федералдыг округунун спорттун янзы-бүрү хевирлеринге спортчу маргылдааларны Сибирьниң аңгы-аңгы хоорайларына организастап эрттирип турарлар.

Бо чылдың августа бистиң республиканың найысылалына Сибирьниң студентилеринин аразынга бокс маргылдаазын Илья Кимович Шивит-Хуурак бек деңгелге организастап эрттиргенин ол маргылдааның киржикчилери, тренерлер дем-

Маргылдаа үезинде.

дегеп турганнар.

Кызылга болган ол маргылдаага Новосибирск, Омск, Томск, Красноярск, Чита, Абакан, Кызыл хоорайлардан ниитизи-биле 62 студентилер маргылдаага киришкеннер. Оларның аразындан 44 спортчу өске хоорайлардан келген.

Ол улуг хемчээлдиг маргылдааны Тываның күрүне университетинин башкызы чораан бокска Россияның спорт мастеринге кандидат Анатолий Анатольевич Солагайның чырык адынга турсаадып эрттиргеннер. Маргылдааның көргүзүг оюнунга Анатолий Солагай

деңгелге организастап эрттирер дээш Сибирьниң аңгы-аңгы хоорайларындан 5 делегей чергелиг судьялар маргылдааның кол судьязы Красноярскиден келген Роман Саидович Малаевтин удуртлугазы-биле эрттиргеннер. Маргылдааның киржикчилери, Сибирьниң аңгы-аңгы хоорайларында өөренип турар студентилер Кызылдың төгүлүг, турсакаалдыг черлери, «Азия төвү» турсакаалдыг черин, республика музейинге барып, Азия диптин төвүндө чыдар республиканың эрткен, амгы, келир үезинин дугайында дыка хөй солун чүүлдерни билип,

Болуп эрткен бокс маргылдаазының организастап И.К.Шивит-Хуурак.

көрүп алганнар.

Маргылдааның эң раңгай боксеру болган, бо хевиринге Россияның мастери Новосибирскиден студент Эртинге тускай шаңналды чылдарында бокс спортун хандыкшып чораан, амгы Тыва Республиканың Часан-хөө сайыды Орланович Достай тывыскаан эрткен маргылдаага оон закчызы Илья Кимович Шивит-Хууракты кылып чорутуу маргылдааның судьясы бек-биле үнелет тускай шаңналды маргылдаага тургаш, тывыскаан.

Сибирь регионунун студентилеринин бокс спортун эрткен маргылдаазының деңгизи 49 килге Новосибирскиден келген спорт мастери Соян, 52 килге Тываның университетинин студент мастерге кандидат Мөңгак, 56 килге эң эки бокс атты чедип алган Эртинге, 60 килге бокска спорт мастери Тываның төлээзи Начыбалдоо, Новосибирскиден келген спорт мастери Николайлин 64 килге, мастерге кандидат Тываның спортчузу Ренат 69 килге чемпионнааннар.

Омскиден келген спорт мастери Максим Тимофеев 75 килге, Томскиниң студентизи, бокс спорт мастери Валерий Тимонин 81 килге, Тываның күрүне университетинин төлээ бокска 1-ги разрядчылар ман Жуков 91 килге чедип Аржаан Кыргыс 91 килден деңгизге бирги черни бүзүрүп биле чаалап алганнар.

Тываның күрүне университетинде Илья Кимович Шивит-Хуурактың өөреникчилеринин аразында бокс спортунга чыгыш оолдар бар эвес, а ырын кыс боксерларнын аразында Алантос Куулар, Белек Чамбал, Чимис Шан-оол болгон өскелер-даа студентилер аразында маргылдааларга бек көргүзүглерин чедип ал турарлар. Олар ам удавас Сибирь өске хоорайларында өөренип турар студент эш-өөрлери-биле эш-хуузуң ужуражылгалап эрттирерлер.

Владимир ЧАДАМБА

Чурукчу

хуу архивтен алыр

«ЧЕЧЕК» УРУГЛАР САДЫ

Уруглар садының кижизидикчи башкылары.

ур кожуунун төвү Хан-
тыда «Чечек» уруглар
1951 чылдың май айда
тугунган. Бичии чаштарны
дир, кижизидер сорул-
чаа уруглар садының
йгы эргелекчизи, орус
А.Н.Васильева турган.
дөрт бичии уругларны
идикчи башкы Сесек
овна Монгуш хүлээп ал-
дузалакчызы кылдыр
кыс Татьяна Төмүровна
ажылдап эгелзэн. Ол
иты суурнуң баштайгы
чуларының бирээзи,
ам-даа чер-чуртунда
кайы хире чоруп ту-
нуурга, чаңгыс чер-
арел чону дээш сагыш
турар.

а казыны четпээн уруг-
редир черниң хоочун
ачыларының сактыыш-
дан алырга, эге баштай
ар садынга орун-дөжөк
ойнаарактар болгаш аяк-
биле хандырылга чегей
Суурнуң удуртулгазы бир
пес садып бээрге, башкы-
ыл соонда сыртык, чоорган
ын боттары даарап аар-
нар. Ол ышкаш уругларга
терни, шкафчыгаштарны,
даа оолдарга машина-
ыштан чазап, чогаадып
пер турган. Орус, тыва ки-
ки башкылар, поварлар,
ар ажилдап турган интер-
налчы коллектив бедик
үүшкүнүг ажилдап, берге
от-боттарынга дузалажып,
ажылдап турган. Чеди-
ткенде, 1957 чылда, уруг-
дын делгемчидир туткан
ам бежен кижии турар ийи
бар апарган. Долгандыр
елегей, бойдус, культурул
эстетиктиг билиглерниң
дизиннерин чаштарга
ип, чараш чаңчылдарга
дип чораан кижизидикчи
лар – «Чечек» уруглар
ың эргелекчизи Раиса Ян-
п, Саникова Сандан, Ычы-
нгуш, Полина Манзыр-оол,
Монгуш, Зина Сарыглар,
р – Татьяна Монгуш, Онга-
нгуш, Анай Монгуш, Сүрүн
ш, повар Нордуп Монгуш
эскелерни-даа адап болур.
5 чылда «Чечек» уруглар
ың эргелекчизи кылдыр
латкан Саникова Саян-
ус коллективти үр чыл-
удуртуп келген. Ханда-
суурнуң бичии чаштар
лгезиниң тургустунарынга
лүг-хуузуң кирип келген
нуң кызымак ажылын

кожуун болгаш республиканың
өөредилге эргелели удаа-дараа
демдеглел, хүндүлел бижик-
тер-биле шаңнаан. 1967 чылда
үениң негелдезинге таарышкан
чаа оран-саваны туткан болгаш
бежен уруглар турар ийи бөлүктү
немей кириген. Уруглар саны
көвүдзэн болгаш уругларның
кадыкшылын хайгаараар эмчи
сестразынга Мандок Кожума-
евна Ховалыг ажилдай берген.
Эмчи ажилдап келген чылда-
рында уругларга кичээнгейлиг,
эзлдек чаңы-биле коллектив
кежигүннериниң хүндүткелин
чаалап алган. Дараазында чыл-
дарда ук ажилды Сесек Дадар-
оол уламчылап, уругларның чиир
аыш-чеминиң шынарын, оран-
саваның арыг-силини, кол-пачүве,
уругларның кадыы дээш могаг чок
бараан болуп келген.

Бо уруглар садының төөгү-
зүнде база амгы үеде-даа бир
чугула черни ээлеп турар угланы-
ышкын – кадыы кошкак уруглар-
же улуг кичээнгей салыр дээш
тускай бөлүктү ажыдып кааны.
2003 чылда «Чечек» уруглар
садының баазазынга санатор-
луг уруглар бөлүүн ажыткан.
Ынчан бөлүккө чээрби чаштар
кадыкшылын быжыглап, эмчи
хайгааралының адаанга турган.
Саникова Саяновна хүндүлүг
дыштанылгаже үнерге, оон ор-
нунга эргелекчи кылдыр Татьяна
Сакан-ооловна Успун соңгуткан.
Арга-дуржулгазы улуг удуртукчу
бо хүннерге дээр коллективти
удуртуп чоруур. 2003 чылда аңаа
ДЦП деп аарыгдан хоочураан
чаштарга таарымчалыг тускай
бөлүк ажыттыгган. Аарыг бичии
уруглар-биле ажилдаар белең
эвес хүлээлгени ол үеде кижизидикчи башкылар Уран Кончук,
Алдын-Чечек Успун, эмчи Артур
Саая олар ак сеткилдиг күүседип
турганнар. Шак-ла ынчаар бежен
чылдарның нүүрү эртип, «Чечек»
уруглар садының эжи эртенниң
не бичии чаштарга ажыттынып,
чаа билиглерже, чараш, чаагай
чаңчылдарны өөренип алырынче
чалай бээр.

Кижизидикчи башкыларның
найыралдыг коллективин бирги
категорияның бедик дуржулга-
лыг башкызы Татьяна Ховалыг
удуртуп турган. Бичии чаштарның
өөредилгези, кижизидилгезинге
кириген ак сеткилдиг ажылы
дээш хөй-хөй хүндүлел бижиктер-
биле шаңнаткан, «РФ-тиң Улус
өөредилгезиниң алдарлыг ажил-
дакчызы» деп хүндүлүг аттың
төлептиг эдилекчизи. Бодунуң
профессионалдыг болгаш удур-

тукчу хүлээлгезин бедик деңгелге
күүседир дээш Татьяна Сакан-
ооловна уруглар садының мате-
риалдыг баазазын экижидерин,
өөредилге-методиктиг көргүзүг
материалдары-биле өй-шаанда
хандыраын база септелге ажил-
дарын чогуур өйүндө чорударын
чедип алыр дээш кызымаккай
ажылдаан.

Хоочун башкының чугаазы-
биле, коллективтиң мурнунда,
бичии чаштарның мөзү-шынар
кижизидилгезин сайзырадыр,
күш-дамыр быжыктырар болгаш
сагыш-сеткил кадыкшылын бы-
жыглаары-биле кижизидилгениң
арга-методтарының чогадыкчы
угланышкыннарын дилеп-тывар
сорулга туруп турар. Бодувустуң
ажылывыстың кол сорулгазы
кылдыр уругларны бойдус-биле
сырый холбаалыг, бойдуска ынак,
ону камнап, камгалаар чаагай
оңчулдарга даянып өөредип
турар бис. Уруглар бойдус ду-
гайында билиглерни шигээдип
тура, оон чараш-каазын эскерип,
чараш аажы-чаңга, дириг бой-
дуска хумагалыг болурундан
аңгыда, кадык-чаагай амыдырал-
ды хевирлээриниң эге билиглер-
ин алырлар. Бичии кижилерниң
кижизидилгезинге, кадыкшыл
болгаш угаан сайзыралынга
бүгү-ле таарымчалыг байдалды
тургузар дээш ажилдап турар бис
деп ам бо хүннерде кижизидикчи
башкы болуп ажилдап турар хо-
очун чугаалай-дыр.

Амгы үеде «Чечек» аттыг
уруглар садының эргелекчизи,
бирги категорияның башкызы
Людмила Марк-ооловна Хова-
лыг. Бо хүнде уруглар садында
140 бичии чаштар, 25 башкы
мергежилдиглер, 40 ажилчын-
нар бар. Коллектив бодунуң
өөредилге-кижизидилге ажылын
М.А.Васильева, В.В.Гербова,
Т.С.Комарова оларның програм-
малары база В.Г.Алямовскаяның
«Кадыкшыл» деп программасын-
га дүүштүр ажилдап турар. 2013
чылда ук албан чериниң удур-
тукчузу Л.М.Ховалыг «Тергин
удуртукчу-2013» деп шаңналга
төлептиг болган. 2014 чылдың
октябрь 1-де «Оргадай» уруг-
лар садын «Чечекке» кадып
каарга, харыс салга улгаткан,
кылыр, шийтпирлээр ажилдар
көвүдзэн-даа болза, кижизидикчи
башкылар келир өйже бүзүрелдиг
базып, уруглар кижизидилгези
буянныг ажил-ижин ак сеткил-
биле уламчылаар дээрзинге
бүзүрел улуг.

Ася ТЮЛЮШ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Үш айыылдың бир дугаары – өрт

Сентябрь 8-те үнген «Шын»
солунга хоочун журналист На-
дежда Эргептиң «Тайга чүге
хып турарыл?» деп эгелиг
чүүлүн номчааш, кижиниң са-
гыш-сеткили хөлзеп, кылыы
хайнып кээр болду. Шынап-ла,
өрт айыылы шыдажыр арга
чок берге байдалда келген
чүве бо.

Шаандакы хоочуннар мын-
чаар чугаалажып чораан чүве
ийин: амыдыралда үш берге бар
– бирээде, өрт айыылы, ийиде,
үер-халап айыылы, үште, чаа-
дайын айыылы. Чоннуң мындыг
үлегер чугаазы база бар: «Өлден
артар, өрттен артпас». Шынап-
ла, өрт айыылы эң-не берге
айыыл-халап дээр-ле шын.

Мээң аныяк чораан чылда-
рымда тайга, арга-арыг өрттенип
турганын сагымас-тыр мен. Ол
шагда амгы үеде дег, хөй санныг
машина-техника, өрт өжүрер хе-
рекселдер, өртке удур, арга-ыаш
камгалаар, онза байдалдарга
удур хөй албан черлери турган
эвес, магалыг тайбың-чаагай
үелер турган-дыр ийин.

Ындыг тайбың-чаагай үениң
баажызы чүдөл? Тыва чоннуң
бурун шагдан ужукталып кел-
ген чаагай езу-чаңчылдарының
салдары-дыр, шажын-чүдүл-
гезиниң күжү-дүр. Шаанда мээң

ачам сиген кезер, тараа ажаар
черге одагланарда, чер кырында
ширикти демир-хүүрек-биле дол-
гандыр оя баскаш, камны кончук
өскээр салып алыр. Оон чоруп-
тарда, одааның көзүн өжүргөш,
ширикти дедир элтей салып каар.
Одаг орну деп билдинмес-даа,
чер бүдүн хевээр артып каар
чораанын сактыр-дыр мен. Бо-
дум хуумда, авторга каттыжып,
шынап-ла, кижилер бойдустуң
дайзыннары апарган чүве эвес
бе бодап кээр-дир мен.

Мээң бодалым-биле, арга-
арыг өртүнүң когаралы чүнүң-
биле-даа төлеттинмес, оон
үнезин чүгле кижиниң кадыы-
биле деңнеп болур. «Тайга
чүге хып турарыл?» деп чүүлү
кижи бүрүзү номчаан болза деп
бодаар-дыр мен. Социализм
үезинде болза, агитаторлар-
га чугула чепсек болур турган
чүүл-дүр. Амгы үеде кымга-даа
чүү-даа херекчок болган, солун
номчуур, чагыдар улус ховар-
таан, ылаңгыя аныяктар «Шын-
ны» номчувазы харааданчыг.
Ону колдуунда чүгле хоочуннар
номчуур, аныяктар тыва дылда
солуннарны, номнарны сонуур-
гаарлар эвес.

Чигжит оглу Аваа МОНГУШ,
ТР-ниң алдарлыг ажилдак-
чызы.

«Будданың өнчү салгалы» делгелге

Индияда документалдыг
киноларның сураглыг кино-
режиссеру, төөгүчү, фото-
граф Беной Бехлдин 60 ажыг
тырттырган чуруктарының
«Будданың өнчү салгалы»
деп аттыг делгелгези сентябрь
17-де Тываның Национал му-
зейинде ажыттыгган. Беной
Бехл бүгү делегейде буддисти-
тураскаалдарны чурукка тырт-
тырып чоруур фото-чурукчу.
Ол Индия, Тибет, Япония,
Кыдат, Моол, Афганистан,
Россия болгаш өске-даа даш-
тыкы чурттарда буддисти уран
чүүлүдү база скульптураның
кайгамчык чараш хүрээлерин,
тураскаалдарын тырттырып
алгаш, музейлерге делгеп чо-
руур фото-чурукчу. Оон ажил-
дары Англия, Америка, Япония
дээш, өске-даа чурттарның
улуг музейлеринге делгеттинип
турган.

Бо удаада Беной Бехлдин
фото-чуруктары Тывада келген
болгаш оларны Алдан-Маадыр
аттыг музейге шуут артып каары-
биле дамчыткан. Делгелгениң
организакчылары Москвада
Индияның төлээ черинде Джа-
вахарлал Неру аттыг культурул
төвү болган. Делгелгениң ажы-
дышыкынынга ол төптүң дирек-
тору Ашиш Шурма база индий
танцылар башкызы Кумар Ак-
шья бодунуң сургуулдары-биле
киржип чедип келген. Аңаа тыва
чоннуң сураглыг хөөмейжизи
Мөңгүн-оол Ондар катап-таптын-
мас кайгамчык талантызын аал-
чыларга бараалгаткан. Тываның
Баштыңы Шолбан Кара-оол,
Культура яамызының сайыды Ал-
дар Тамдын, Даштыкы экономик-
тиг харылзаалар агентилелиниң
даргазы Чылгычы Ондар болгаш
Чазактың өске-даа харыс салга-
лыг ажилдакчылары, Тываның
Камбы-ламазы, лама-башкылар

ажыдышкынга киришкен.
Шолбан Кара-оол чыыл-
ганнарда бир онзагай солун
делгелгениң ажыттыганы-биле
байыр чедирип, келген аалчы-
ларга Россияда буддизм сайзы-
раан үш республиканың бирээзи
– Тываның бот-онзагайы-биле,
ажылгыр-кежээ чонунуң амы-
дырал-чуртталгазы-биле та-
ныштырып, төрзүн чуртун улам
сайзырадырынга бүгү-ле болду-
нар чүүлдер кылдынып турарын
чугаалап берген. Тываның Кам-
бы-ламазы Лопсан Гыатсо бистиң
хуурактарымыс Индияда өөренип
турар, аңаа шажын эртемин че-
дип ап турар болгаш Индия-биле
бистиң харылзаавыс быжыг деп
чугаалаан.

Ашиш Шурма моон-даа
соңгаар Тыва-биле кады ажил-
дажырын бүзүрөткен. Джава-
харлал Неру аттыг культурул
төп хөй культурул каттыжыш-
кыннар-биле база индий тан-
цылар школалары-биле сырый
харылзааны тудуп, семинар-
ларны, мастер-класстарны эрт-
тирип турар. «Будданың өнчү
салгалы» аттыг фото-чуруктар
делгелгезиниң ажыдышкынын-
да Москвада культурул төптүң
танчычы сургуулдарының индий
танцыларын чыылганнар сонуур-
гап көргөннер.

Ук фото-делгелгеден Будда-
ның дүрзү-хевирлери, Пхугтал
хүрээзи, Санчи сувурганы, Пи-
талхора кую, Амаравати хоорай,
Нако хүрээлери, Элора кую,
Боднатх сувурганы, Мьянма, Шри-
Ланка ханаларында бижимелдер
дээш, оон-даа өске кайгамчык
онза буддисти тураскаалдарның
чуруктарын көрүп, ыдыктыг чер-
лерге карак-биле-даа кижии боду
барып четкен дег магадашкын-
ны көрүкчүлөр алыр.

Бистиң корр.

ТР-нің ветеринарлыг хай
албанының удурт
Алима Мо

Председатель администрации с. Сушский Донду

Солунда парлаттыгган материалдарнын авторларынын бодалдары рацияятыружу-биле дүүшлейин барып болур. Айыттыгган саннары болгаш бодалдары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.